Boekbesprekingen

J A.A. van Doorn, De laatste eeuw van Indië: ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project, Bert Bakker, Amsterdam, 1994, 370 blz.

Hoewel onderhavig boek niet volgens een plan is ontworpen maar geleidelijk is gegroeid, draait het wel altijd om de vraag: wat was 'Indië'? Aldus Van Doorn. Is dat een volgroeide probleemstelling? Natuurlijk niet. In een interview met Elsevier stelt Van Doorn dat de vraag van zijn boek deel uit maakt van de vraag hoe maatschappelijke orde mogelijk is. Dat zou de kernvraag van de sociologie zijn. Neen, neen en nog eens neen. Volgens Thurlings en Laeyendecker, daarmee de Moderne sociologie van Van Doorn en Lammers achter zich latend, heeft de sociologie drie hoofdvragen. Deze recensent omschrijft ze als cohesie, ongelijkheid en rationalisering. Bovendien: Van Doorns boek handelt over elk van deze drie vragen. Maar bovenal: de hoofdvraag van onderhavige studie laat zich nauwkeuriger verwoorden met een Weberiaanse theorie ter beantwoording van rationaliseringsvragen, en in die vorm blijkt deze vraag meer gewicht te hebben dan ze door Van Doorns vage bewoordingen ogenschijnlijk heeft. Weber volgend hangt de mate van rationalisatie van samenlevingen af van de zin die hun leden, op grond van in godsdiensten ingebakken wereldbeelden, toekennen aan het eigen handelen. Om verschillen tussen wereldbeelden kort en krachtig te omschrijven, gebruikte Webers medestander Troeltsch de termen 'actief-vormgevend' en 'passief-quietistisch'. Bellah is hier op door gegaan, en ondergetekende heeft betoogd dat de hedendaagse politieke ideologieën staatsbeelden bevatten die te rangschikken zijn naar hun mate van activisme. Aldus luidt een volgroeide versie van Van Doorns vraag: hoe activistisch was het beeld dat de Nederlanders gedurende de laatste eeuw van hun verblijf in Indië hadden van de verhouding tussen hen en de Indische wereld? Van Doorns antwoord op die vraag komt erop neer dat dit beeld steeds activistischer werd. Nederlanders vertrokken niet eenvoudig naar de Oost om 'het' (zelf) te maken, maar daar zijnde wilden ze 'er' (Indië) wat van de maken. In hoofdstuk 3 en 4 laat Van Doorn zien hoe Indië een steeds groter 'project' werd: eerst was er het monopoliestelsel van de VOC, daarna tot 1830 het landrentestelsel, dan tot 1866 het cultuurstelsel en vervolgens vanaf 1870 en de Wet de Waal het stelsel van vrije onderneming. Met de aanleg van de eerste spoorlijn in 1864, ging het Indisch bestuur procentueel meer ingenieurs tellen. Ook daardoor werd het wereldbeeld van de in Indië aanwezige Nederlanders activistischer. Het grootste project, de Verenigde Staten van Indonesië, mislukte evenwel geheel.

De rest van onderhavig boek gaan over de gevolgen van dit activisme. Zo betreft hoofdstuk 5 de vraag of de vrijheid van onderneming tot ontwikkeling of onderontwikkeling heeft geleid. Voor de Preanger gaat Van Doorn na in hoeverre

inheemse ondernemers deel hadden aan de door de Wet de Waal mogelijk gemaakte grootlandbouw. Het beste doet het de afhankelijkheidstheorie, die onderontwikkeling voorspelt. Hier vergeet Van Doorn een bezwaar tegen de toepassing van deze theorie op Nederlands-Indië. Volgens studies als Bhatia, Famines in India, liep de openlegging van Brits-Indië uit op verscheidene hongersnoden. Zulke zaken kwamen in Nederlands-Indië niet voor. In De stille kracht was Couperus daar trots op. Aldus volgroeit een vraag over de gevolgen van activisme niet tot een vraag over haar gevolgen voor ongelijkheid. Andere hoofdstukken gaan uitdrukkelijk over activisme en ongelijkheid. Hoofdstuk 6 bijvoorbeeld betreft de manier waarop het Indisch bestuur het volksbelang tegen het stelsel van vrije onderneming probeerde te beschermen.

Hoofdstuk 8 handelt over gevolgen van activisme voor orde. Indië's dekolonisering ging met geweld gepaard omdat de Nederlanders zich niet konden onttrekken aan normen en verwachtingen die hun dienst hadden bewezen. Hier benadrukt Van Doorn onvoldoende dat het activisme van de Nederlanders zo ver niet reikte. Hoe activistisch zijn projecten ter ontwikkeling van een samenleving als die projecten erop neer komen dat de meeste leden van die samenleving zelf geen projecten ontwerpen? En grijpen activisten, als ze andere mensen minder mogelijkheden tot handelen bieden, niet sneller naar de wapens?

Hoofdstuk 2 betreft de etnische samenhang van Indië. Na 1900 nam het sociale verkeer tussen inlanders en uitheemsen af. Met die stelling zegt Van Doorn het 'begrip' 'plurale samenleving' niet zuiver beschrijvend te gebruiken. Een trenduitspraak verschaft echter geen verklaring. Tevens wordt een kans gemist om de trend naar minder cohesie te verklaren. Na 1900 steeg het aantal Nederlandse vrouwen op het aantal Nederlandse mannen sterk. Dat stelt Van Doorn zo ergens. Het laat zich evenwel raden dat de vrijgezelle Nederlandse mannen uit de 19e eeuw door hun Indische concubine meer omgang met inlanders hadden dan de Nederlandse mannen die in de 20e eeuw een Nederlandse echtgenote mee naar de Oost namen. En waarom waren mannen eens vrijgezel? Nieuwenhuys zegt in Tempo doeloe dat voor ambtenaren, officieren en particulieren beperkende bepalingen golden voor het 'gehuwd uitkomen'. Bij voorkeur werden vrijgezellen aangenomen, en gehuwde mannen mochten hun vrouw soms niet naar Indië meenemen. Later kwam in Indië de volle verwezenlijking van de vrijheid van huwelijk. Die leidde tot minder etnische samenhang.

Van Doorn stelt zich in onderhavig boek uitdrukkelijk als socioloog op. Leken zullen zijn boek terecht interessant vinden. De vragen hadden echter aangescherpt en de theorieën opgepoetst kunnen worden. Dan zou duidelijker zijn geworden welke bijdrage dit boek aan de ontwikkeling van de sociologie levert. Op blz. 87 en 95 vallen nu, zonder noten naar Weber c.s., de termen 'activisme' en 'activistisch'. De theorievorming lijkt zich zo te beperken tot de invoering van het 'begrip' 'project'. Alsof het in de sociologie om de vorming van begrippen gaat. Als ik dat zou uitleggen, ga ik betogen dat Van Doorn zich niet heeft onttrokken aan de normen achter het project van de Moderne sociologie. En daarmee deconstrueer ik een voortwoekerende post-moderne sociologie. Dat voert echt te ver. Ik wil met deze bespreking juist laten zien dat Van Doorns boek een bijdrage aan de vraagstellingen en theorieën van de sociologie bevat die groter is dan ze lijkt. Als Weber gelijk heeft, verklaart zijn theorie over activistische wereldbeelden en rationalisering de opkomst van het bedrijfskapitalisme in het 17e-eeuwse Europa. Als Van Doorn het bij het rechte eind heeft, verklaart die theorie tevens de uitbreiding van het overheidsbestuur en de grootlandbouw in een 19e- en 20e-eeuwse kolonie van Nederland.

W.C. Ultee

Margo Brouns, De homo economicus als winkeldochter. Theorieën over arbeid, macht en sekse (dissertatie), SUA, Amsterdam, 1993, 249 blz.

Brouns heeft een specifieke bedoeling met dit boek: namelijk het schrappen van de homo economicus (het rationaliteitspostulaat), omdat het een winkeldochter is, een moeilijk verkoop-

baar produkt, dat men niet kwijt kan raken. Eén manier om dit doel te bereiken is volgens Brouns het beïnvloeden van arbeidsvraagstukken door filosofische machtsanalyses en het integreren van de resultaten van twee decennia vrouwenstudies.

Op een heldere manier geeft Brouns in hoofdstuk 1 een samenvatting van het Nederlands vrouwenstudiesonderzoek vanaf de jaren zestig. In hoofdstuk 2 komen verschillende machtstheorieën aan bod en de manier waarop deze theorieën het Nederlandse vrouwenstudiesonderzoek hebben beïnvloed. Hoofdstuk 2 vind ik het beste van het boek. Er komen vijf verschillende machtsfilosofieën aan de orde, die geformuleerd zijn door Lukes, Elias, Foucault, Giddens en Bourdieux. Brouns presenteert de theorieën op een heldere manier met een uitleg van de kernconcepten van iedere theorie, en hoe deze zijn vertaald en gebruikt in vrouwenstudiesonderzoek. De theorie van Lukes is bijvoorbeeld een reactie op het idee dat macht opgevat moet worden als een handeling die iemand afdwingt iets te doen tegen zijn of haar wil of iemand verhindert iets te doen. Macht kan ook worden gezien als de macht van de vanzelfsprekendheid, bijvoorbeeld wanneer moeder altijd thuisblijft met een ziek kind en vader zich daarover nooit zorgen maakt. Later in het boek vertaalt Brouns deze twee vormen van macht naar de macht van de 'biljartbal', waarin een andere bal wordt verhinderd of gedwongen iets te doen of naar de machteloosheid van een vis, die zwemt: 'macht circulerend in het water, constitutief en alomtegenwoordig' (p. 199). Volgens Elias kan macht ook de macht van gevestigden tegen buitenstaanders zijn. Een voorbeeld in de economische wetenschap zijn dan de insider/outsider-modellen over gedrag van vakbonden en de effecten op loonvorming. Verder bestaat er macht als verschil tussen mensen in bezit en eigendom, die in de vorm van budgetrestricties natuurlijk altijd in economische modellen geïntegreerd zijn.

Volgens Foucault kunnen machtsverschillen ook door de taal worden gecreerd. Taalanalyse, tekstanalyse, deconstructie van tekst geniet veel opmerkzaamheid in vrouwenstudiesonderzoek in Nederland. Brouns stelt op p. 100: 'De verbinding tussen taal, macht en subjectiviteit is de centrale thesis binnen de betoogsanalyse. Taal gaat aan de werkelijkheid vooraf: eerst in taal is ervaring en subjectiviteit mogelijk!' In mijn opvatting omvat de taal van een economisch-wetenschappelijke tekst in grote mate praktische begrippen, zoals bijvoorbeeld 'substitutie-elasticiteit', die een paar pagina's tekst en een grafiek vergen als uitleg aan iemand die dit begrip niet kent. Het idee dat 'substitutie-elasticiteit' dan vervangen zou kunnen worden door een ander woord dat minder 'mannelijk' klinkt, is totaal uitgesloten.

Het probleem met Brouns' kritiek van de homo economicus is dat zij te weinig inzicht in economische theorie heeft. Zo denkt Brouns dat de 'human-capital'-theorie heel gebrekkig is, omdat het 'maar liefst de helft van de loonverschillen tussen mannen en vrouwen kan verklaren'. Echter als economen met een klein aantal variabelen de helft kunnen verklaren is dat heel veel. Juist de 'human capital'-theorie is een theorie, die goed geïntegreerd is in de neoklassieke theorie. Economische analyses proberen ook niet alles te verklaren, zij proberen economisch gedrag te verklaren. Als je trouwt, als je een kind krijgt, als je gaat studeren, als je stopt met werken, al deze handelingen hebben economische gevolgen. Daarom wordt een deel van het gedrag ook beïnvloed door economische overwegingen. Het zijn die economische overwegingen die economen bestuderen binnen het marktparadigma, met gebruik van het rationaliteitspostulaat (de homo economicus). De analyse is kwantitatief en moet probabilistisch opgevat worden. De economische theorie veronderstelt, dat als iemand tussen twee gelijkwaardige alternatieven (ceteris paribus) kan kiezen, kiest hij of zij voor dat alternatief dat economisch gunstiger is. Anders gezegd, je gaat niet op termijn een alternatief kiezen waarmee je geld of welvaart verliest, als er een ander alternatief bestaat waarin dat niet gebeurt. Economen denken niet dat 100 procent van het gedrag voor 100 procent van de individuen verklaard wordt door economische factoren. Nergens in het boek wordt de ceteris paribus veronderstelling besproken. Als er machtsverschillen zijn die niet gemeten zijn, zitten zij in het niet verklaarde gedeelte. Brouns heeft een poging gedaan om in dialoog met

economen te gaan. Haar opvatting over de rol van de 'homo economicus' is fout. Zij heeft gelijk dat het gewenst is dat economen nog meer aandacht aan machtsverschillen zullen besteden. De wens van een feministisch econome met betrekking tot de feministische machtsanalytici en vrouwenstudiesonderzoek(st)ers is, dat zij niet zullen vergeten dat een van de taken van de wetenschap is het onmeetbare meetbaar te maken.

S.S. Gustafsson

Hannie te Grotenhuis, Bijstandskinderen; opgroeien aan de rand van de verzorgingsstaat (dissertatie), Amsterdam University Press, 1993.

Blijven de maatschappelijke kansen van kinderen van niet-werkende ouders in het arbeidersmilieu achter bij die van kinderen van werkende ouders? Deze vraag vormt het centrale thema van het proefschrift van Hannie te Grotenhuis. De recente onderzoeksinspanningen, waarin in vergelijking met de onderzoeksresultaten uit de jaren dertig veel geringere negatieve effecten van werkloosheid op de schoolprestaties van kinderen worden gevonden, hebben volgens de auteur niet geleid tot een samenhangend beeld van de situatie van kinderen van werkloze ouders. Te Grotenhuis plaatst kanttekeningen bij het methodologisch gehalte van veel onderzoek, het ontbreken van een bredere theoretische context en de geringe aandacht voor onderliggende processen en mechanismen die de relatie tussen werkloosheid van ouders en de maatschappelijke kansen van hun kinderen kunnen verklaren.
Haar belangrijkste kritiek is evenwel in twee hoofdpunten samen te vatten. In de eerste plaats zouden Nederlandse onderzoekers (bijv. Engbersen, 1990) in navolging van Lewis te gemakkelijk van een 'cultuur van de armoede' spreken, terwijl niet is nagegaan of er ook werkelijk 'intergenerationele overdracht van waarden en normen' plaatsvindt, zonder welke in Lewis' opvatting van een cultuur geen sprake kan zijn. In de tweede plaats wordt er volgens Te Grotenhuis te weinig rekening gehouden met de heterogeniteit in de onderste rangen van maatschappelijke posities, waardoor onderzoeksresultaten voornamelijk betrekking hebben op kinderen van kortdurige en nog met de 'mainstream society' verbonden ouders.
De laatste opvatting wordt door Te Grotenhuis mede gefundeerd door het eerste, kwantitatieve gedeelte van haar onderzoek, waarin zij met behulp van het SLVO-cohort van het Centraal Bureau voor de Statistiek de schoolprestaties van kinderen van werkloze en arbeidsongeschikte ouders vergeleek met die van werkende ouders. De verwachting dat er een redelijk sterke relatie zou bestaan tussen werkloosheid van de ouders en de maatschappelijke kansen van kinderen kwam niet geheel uit. Het effect blijkt ook hier aantoonbaar, maar gering. Verder blijken de intergenerationele effecten ongelijk verdeeld, waarbij de grootste gevolgen van werkloosheid aangetroffen worden onder kinderen van de laagst opgeleide ouders die beiden werkloos zijn. Het is op dit punt dat Te Grotenhuis suggereert dat de dichotomie werk/werkloosheid (als 'grove, administratieve categorieën') bepaalde groepen werklozen buiten beschouwing laat. In die zin schieten de onderzoeksgegevens tekort. De vraag of en waarom een specifieke categorie kinderen wèl in haar maatschappelijke kansen benadeeld wordt door werkloosheid van de ouders kan volgens de auteur alleen maar beantwoord worden met behulp van kwalitatief, kleinschalig onderzoek, ook wel aangeduid met de term 'intensief' onderzoek.
In het tweede gedeelte van haar onderzoek voert Te Grotenhuis een dergelijk 'intensief' onderzoek uit onder kinderen van werkende en werkloze, laag- en ongeschoolde ouders, woonachtig in twee zogenaamde achterstandswijken. Zij probeert door middel van gesprekken met 33 jongeren en hun ouders na te gaan in hoeverre culturele hulpbronnen ('ambitie en bekwaamheid'), sociale hulpbronnen ('alternatieve rolmodellen en sociaal kapitaal') en financiële hulpbronnen ('geld en sociale voorzieningen') een verklaring vormen voor het verband tussen ouderlijke werkloosheid en de school- en beroepsprestaties van de kinderen. In de theoretische uitwerking van deze verklaringen baseert

Te Grotenhuis zich op Clark (1983) die ambitie en bekwaamheid centraal stelt, Wilson (1987) die binnen de sociale structuur in de Amerikaanse getto's vooral wijst op de afwezigheid van rolmodellen, en op de Nederlandse onderzoekers De Graaf en Leune die ten aanzien van de betekenis van financiële hulpbronnen voor de schoolloopbaan tegengestelde posities innemen. Naast de verklaringsvraag moet met behulp van dit intensieve onderzoek ook de vraag naar het bestaan van een cultuur van de armoede en een eventuele intergenerationele overdracht van werkloosheid (de 'culture of poverty'-these van Lewis) beantwoord worden voor de Nederlandse situatie.

De hoofdstukken die betrekking hebben op het intensieve onderzoek vormen de hoofdmoot van het proefschrift, en wat mij betreft ook het meest interessante deel. Fascinerend is de beschrijving van de onderzoeksgroep en de dataverzameling, die de geuite twijfels aan de grove administratieve categorieën in veel survey-onderzoek alleen maar onderstrepen. Een voorbeeld daarvan is de gezinssituatie van de kinderen: in het kwantitatieve onderzoek werden kinderen uit eenoudergezinnen buiten beschouwing gelaten, omdat zij de onderzoeksresultaten zouden kunnen vertekenen. In het kleinschalige onderzoek bleek het niet mogelijk om dit onderscheid in gezinssituatie te maken. Niet alleen, omdat zoals de onderzoeker opmerkt, 'tijdelijke verlating en echtscheiding zozeer deel uitmaken van een leven aan de onderkant van de samenleving, dat uitsluiting (...) een ernstige vertekening van de onderzoeksgroep zou betekenen', maar ook omdat administratieve schijnhuwelijken en schijnechtscheidingen ook deze dichotomie tot een farce maken.

In de hoofdstukken over culturele, sociale en economische hulpbronnen worden ouders en kinderen uitgebreid aan het woord gelaten. In elk van de drie hoofdstukken worden ouders en kinderen in een typologie geplaatst op basis van de in de verklaring benadrukte factoren. Bij de data-analyse baseert Te Grotenhuis zich in navolging van Clark op het principe van vergelijking. Wat in die vergelijking eigenlijk een beetje tegenvalt, is het blootleggen van de processen en mechanismen waarnaar de auteur blijkens de onderzoeksvragen op zoek is. In dat opzicht is de door haar bewonderde en meermalen genoemde Clark in zijn studie naar 'family life and school achievement' een stukje verder gekomen, al moet daar onmiddellijk aan toegevoegd worden dat Clark met een onderzoeksgroep van tien gezinnen en de methode van participerende observatie aanmerkelijk meer 'de diepte' in kon gaan. Ik zeg bovendien met opzet dat Clark 'een stukje verder (is) gekomen', omdat ik uit eigen ervaring weet hoe moeilijk de vraag naar processen en mechanismen in gezinnen is te beantwoorden.

Te Grotenhuis heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de Nederlandse onderwijssociologische onderzoeksliteratuur. Wat ze vooral erg goed laat zien is wat de betekenis is van kwalitatief onderzoek, niet alleen als aanvulling op kwantitatieve gegevens, maar ook als een zelfstandige, vruchtbare aanpak. Indrukwekkend is in het kwalitatieve gedeelte van het onderzoek het evenwicht tussen betrokkenheid bij de onderzoeksgroep en wetenschappelijke distantie. Een kwaliteit die ik met nadruk wil noemen is de zorgvuldige en zeer persoonlijke schrijfstijl die Te Grotenhuis hanteert. Juist in de rapportage van kwalitatief onderzoek is een 'literaire' pen een enorme pré. Enkele jaren geleden verraste de auteur ons met een sprankelend stuk in 'Sociodrome', waarin zij ons deelgenoot maakte van haar belevenissen in de cursus 'schrijven' die Karel van het Reve gaf aan aio's van het Amsterdamse PdIS. Te oordelen zowel naar dat stuk uit 1991 als naar dit proefschrift was Te Grotenhuis een dankbare leerling. Maar het valt niet uit te sluiten deze leerling gewoon al prachtig schrijven kòn.

Rie Bosman

Literatuur

Clark, R. (1983). *Family life and school achievement; why poor black children succeed or fail.* Chicago: University of Chicago Press.

Engbersen, G. (1990). *Publieke bijstandsgeheimen. De bestendiging van de afhankelijkheid van de overheid.* Leiden: Stenfert Kroese.

Grotenhuis, H. te (1991). Karel van het Reve

becommentarieert: schrijfcursus voor promovendi. *Sociodrome*, 2, 2-3.
Wilson, W.J. (1987). *The truly disadvantaged: The inner city, the underclass, and public policy*. Chicago: University of Chicago Press.

Hettie A. Pott-Buter, Facts and fairy tales about female labor, family and fertility; A seven-country comparison, 1850-1990 (dissertatie), Amsterdam University Press, Amsterdam, 1993.

Uit de titel van het boek valt reeds af te lezen dat de schrijfster het zichzelf niet gemakkelijk heeft gemaakt met de keuze van het onderwerp van haar proefschrift. Niet alleen is er uitputtend gezocht naar feiten omtrent de arbeid van vrouwen in het huishouden, het familiebedrijf en op de arbeidsmarkt vanaf de middeleeuwen, maar bovendien wordt dit voor zeven Europese landen gedaan.Nederland neemt hierbij een bijzondere plaats in. De vraag, die Pott-Buter zich aan het begin van het boek stelt, is: 'Waarom is de arbeidsmarktparticipatie van Nederlandse vrouwen zo laag vergeleken bij die van de ons omringende landen?' Het is een vraag die aan velen, die iets met vrouwen- en/of arbeidsmarktstudies te maken hebben, gesteld wordt, wanneer zij met buitenlandse of Nederlandse collega's in contact komen. Pott-Buter gaat in op de vele gesuggereerde antwoorden op deze vraag en probeert deze op waarde te schatten door ze te confronteren met, uit literatuur en statistieken verzamelde gegevens. Intussen is die participatiegraad in Nederland niet meer zo laag in vergelijking met die van andere landen, maar een feit is, dat dit tot voor kort wel zo was.

Na een korte inleiding wordt gestart met een overzicht van het arbeidsmarktgedrag van mannen en vrouwen, vanaf het moment dat de eerste statistieken beschikbaar zijn. Voor de meeste landen ligt dat moment rond 1850. Terecht wordt er uitgebreid ingegaan op definitiekwesties. Zolang niet alle landen dezelfde definities hanteren is onderlinge vergelijking moeilijk. Bij historische overzichten doet zich hetzelfde probleem voor, omdat in de meeste landen in de loop der jaren definities gewijzigd werden. De resultaten voor de zeven landen worden weergegeven in tabellen en grafieken. De grafieken zijn door het gebrek aan voldoende kleurverschil tussen de verschillende lijnen, niet erg duidelijk (zo is Nederland haast niet van Engeland te onderscheiden).

Pott-Buter gaat op zoek naar antwoorden en gaat allereerst na of in de historische ontwikkeling verklaringen te vinden zijn. Zij maakt gebruik van studies die over dit onderwerp verschenen zijn, betreffende de Middeleeuwen, de Gouden Eeuw, de Franse overheersing, de Industriële Revolutie en de twintigste eeuw. Verschillen in de positie van vrouwen in Nederland ten opzichte van de andere landen, doen zich voor het eerst voor in de zeventiende eeuw. Het leven concentreerde zich in Nederland rond de bourgeoisfamilie, niet rond de 'belangrijke' families (koningshuizen, adel en dergelijke). De culturele normen van deze bourgeoisfamilies werden geaccepteerd als maatschappelijke normen en droegen bij aan de unieke ontwikkeling van Nederland binnen Europa. Het ideaal was een voor huishouden en kinderen zorgende moeder. Vele vrouwen werkten echter mee in het boerenbedrijf, of in het bedrijf van hun man, of, als ze nog niet getrouwd waren, werkten zij in die beroepen, die als een goede voorbereiding op het huisvrouw- en moederschap gezien werden. De industrie werd niet als zo'n goede voorbereiding gezien en de participatie van vrouwen concentreerde zich dan ook voornamelijk in die beroepen, die men als vrouwenberoepen is gaan zien.

De maatschappelijke normen werden uiteindelijk vertaald in wetgeving. Die wetgeving maakte het voor getrouwde vrouwen nog moeilijker om buiten het geaccepteerde pad te treden. De lage arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in Nederland komt dan ook voornamelijk door de lage participatie van getrouwde vrouwen. Nu getrouwde vrouwen mogen blijven werken en geleidelijk aan ook de negatieve prikkels verdwijnen, die uitgingen van belasting- en sociale zekerheidswetgeving, zien we dat Nederland nauwelijks nog verschilt van de andere landen. De relatief grote voorkeur om zelf voor de eigen kinderen en huishouden te zorgen, is echter, hoewel afnemend, tot nu toe gebleven.

Pott-Buter gaat in op de vele verklaringen die

voor het arbeidsmarktgedrag van vrouwen aangedragen worden. Veel verklaringen worden ontzenuwd (de 'fairy tales'), door ze te confronteren met cijfers en vergelijkingen tussen landen.
In het laatste hoofdstuk worden in hoofdlijnen economische en sociologische theorieën besproken, die voor verklaringen zouden kunnen zorgen. Op sommige terreinen zijn duidelijk vorderingen gemaakt. Economen zijn zich pas sinds de jaren zeventig voor arbeidsmarktgedrag van vrouwen gaan interesseren en het is een geliefd terrein geworden, mede omdat de variatie in werktijd bij vrouwen veel groter is dan die bij mannen. Ook de timing van de geboorte van kinderen en de gewenste gezinsgrootte zijn geliefde onderwerpen geworden.
Het boek heeft voornamelijk een historisch sociologisch karakter; is beschrijvend van aard. Waar mogelijk worden conclusies getrokken. Het bevat veel 'facts' en literatuurverwijzingen, die men anders niet zo gauw tezamen aantreft. Economische en sociologische modellen worden kort besproken, niet uitgediept en er komen vrijwel geen formules in het boek voor. Het is dus ook zeer goed leesbaar voor niet-wiskundig geschoolde geïnteresseerden. Het bevat een schat aan gegevens, is helder geschreven en is geïllustreerd met mooie reprodukties.

S.R. Wunderink-van Veen

E.D. de Leeuw, Data quality in mail, telephone, and face to face surveys (dissertatie), Vrije Universiteit, Amsterdam, 1992.

Als dataverzamelingsmethode raakt de telefonische enquête meer en meer in zwang naast, of in plaats van, persoonlijke interviews en de postenquête. Oorzaken hiervan zijn vooral de tijdsbesparing ten opzichte van de andere twee methoden, de nieuwe technische mogelijkheden (CATI: 'computer assisted telephone interviewing') en de toegenomen 'telefoondichtheid'. Het is bij deze ontwikkeling goed om eens pas op de plaats te maken en te onderzoeken wat de voor- en nadelen van de drie enquêteermethoden zijn. Dit nu heeft De Leeuw in haar proefschrift gedaan. Haar vragen richtten zich met name op de kwaliteit van de data: is hierop een effect van de enquêteermethode te onderkennen? Hiertoe heeft zij, naast een gedegen literatuuranalyse, een veldexperiment uitgevoerd: zij stelde dezelfde vragen langs verschillende enquêteermethoden aan verschillende groepen respondenten. Wat resulteert is een zeer nuttig verslag van een grondige speurtocht naar mogelijke kwalitatieve effecten van de enquêteermethode. Een dergelijke grondigheid gaat helaas meestal – ook bij De Leeuw – enigszins ten koste van de toegankelijkheid van het onderzoeksverslag. De toelichting op de statistische analyses is hier en daar zeer summier.
Wat 'jammer', maar anderzijds erg verheugend, is het feit dat 'de meest consistente lijn in alle vergelijkingen en toetsen tussen de drie verschillende dataverzamelingsmethoden is, dat er nauwelijks verschillen zijn' (een variant op een uitspraak van Groves, p. 77).
De Leeuw begint – na de theorie – met een interessante meta-analyse op 52 artikelen en papers, gepubliceerd tussen 1947 en 1990, die de invloed van genoemde enquêteertechnieken op de kwaliteit van de data tot onderwerp hebben. In deze meta-analyse fungeren de onderzoeken als cases. Variabelen zijn dan de gecategoriseerde resultaten en andere relevante variabelen zoals bron en datum van publikatie. Op deze wijze zocht De Leeuw naar systematisch gerapporteerde effecten van enquêteer-methode op aspecten als respons validiteit, item non-respons, antwoorden op open vragen en sociaal wenselijk antwoordgedrag.
De verschillen bleken minimaal. De non-respons lag bij post-enquêtes gemiddeld iets hoger, maar de data die langs deze weg verzameld waren, bleken van een iets hogere kwaliteit.
Vervolgens benaderde De Leeuw 400 mensen met een postenquête, 530 met 'face to face'-interviews en 450 met een telefonische enquête. Dit resulteerde in resp. 254, 243 en 266 respondenten. Elke groep beantwoordde dezelfde vragen. Het proefschrift geeft blijk van een grote zorgvuldigheid ten aanzien van de opzet en uitvoering van de enquêtes.
De Leeuw vergeleek de data op drie niveaus op kwaliteit. Allereerst werden op vraagniveau

algemene aspecten zoals item non-respons, voorkeur voor extreme antwoorden en antwoorden op gevoelige vragen als 'inkomen' voor een aantal vragen vergeleken. Ook nu bleken de verschillen klein. Opmerkelijk genoemd mag worden dat zich geen significante verschillen tussen het persoonlijke en het telefonische interview voordeden. Voorzover er (kleine) verschillen optraden, was dit tussen enerzijds de postenquête en anderzijds de twee interviewmethoden. De bevindingen uit de meta-analyse werden bevestigd: respondenten zijn bij de post-enquête iets terughoudender maar àls ze antwoorden zijn de data van iets hogere kwaliteit.

De meeste onderzoeken naar verschillen tussen dataverzamelingsmethoden blijven steken in kwaliteitsaspecten op univariaat niveau. De Leeuw ging twee stappen verder. Zij vroeg zich af, of er wellicht methode-effecten waren op analytisch niveau.

Ten eerste onderzocht zij enige kwaliteitsaspecten van vier min of meer bekende 'multiple-item'-schalen en wel de psychometrische betrouwbaarheid en non-parametrische schaalbaarheid. In de psychometrische betrouwbaarheid (Cronbach's coëfficiënt alpha) zat nauwelijks verschil. De resulterende schalen in de post-enquête bleken iets beter dan die van de telefonische enquête. Dezelfde conclusies konden getrokken worden met betrekking tot de schaalbaarheid (H) en betrouwbaarheid (Rho) van het Mokken-schaalmodel.

In de tweede plaats vergeleek ze de resultaten van een paar multivariate analyses: mogelijkerwijs hebben kleine verschillen op variabeleniveau een veel sterker effect op multivariate statistieken. Anderzijds kan men redeneren dat verschillen op variabeleniveau niet zullen doorwerken op statistieken die relaties tussen variabelen weergeven.

De resultaten lagen er wat tussenin. Bij de toetsing van een padmodel en een factoranalysemodel bleken alledrie datacollecties wel de onderliggende structuur van de modellen te bevestigen maar traden er tevens aanzienlijke verschillen op tussen het relatieve gewicht van een aantal variabelen binnen de modellen. Anders gezegd: het zou afhangen van de dataverzamelingsmethode welke conclusies de onderzoeker trekt ten aanzien van de invloed van bepaalde variabelen.

Ik ben het geheel eens met De Leeuw dat dit laatste reden tot bezorgdheid geeft. Het is echter de vraag of de oorzaak van deze bezorgdheid wel zozeer de enquêteertechniek betreft en niet eerder de 'wispelturigheid' van sociaal-wetenschappelijke data in het algemeen. Met andere woorden: indien bijvoorbeeld de post-enquête driemaal was herhaald op elk van de drie steekproeven, zouden er wellicht eveneens verschillen in coëfficiënten zijn opgetreden. Zonder kennis over de spreiding in resultaten per enquêteermethode zijn moeilijk conclusies te trekken over verschillen tussen methoden.

Natuurlijk doet dit niets af aan de waarde van De Leeuws onderzoek en zou ik willen pleiten voor meer van dergelijk onderzoek, opdat conclusies over methode-effecten op analytisch niveau een bredere basis verkrijgen.

Wat ik als onderbelicht heb ervaren in De Leeuws overzicht van voor- en nadelen van enquêteermethoden, zijn de aspecten van meer praktische aard zoals de benodigde tijd, foutenbronnen en dataverwerking.

Jelle van der Knoop

Rob van Ginkel, Tussen Scylla en Charibdis. Een etnohistorie van Texels vissersvolk (1813-1932), Het Spinhuis, Amsterdam, 1993.

Er zijn er niet zo veel in Nederland die zich bezighouden met de sociologie en de antropologie van de waterkant. Eén van deze weinigen is de antropoloog Rob van Ginkel, die onlangs in Amsterdam promoveerde – cum laude – op een 'etnohistorische' studie over Oudeschildse en Oosterender vissers. De auteur stelt zich in zijn onderzoek ten doel 'de lokale visserij-economie te verstaan in haar historische en wijdere sociale, politieke en culturele context, waarin behalve met de handelingen van vissers rekening wordt gehouden met de gedragingen van andere segmenten van de bevolking die op dat bedrijf en zijn beoefenaars invloed uitoefenen' (p. 5). Dit doet hij op een van kennis van zaken getuigende en overtuigende wijze in een stilistisch fraaie

stijl. De lezer krijgt een 'levensecht' portret voorgeschilderd van het wel en wee van de vissers in de periode van de vorming van het Koningkrijk der Nederlanden tot aan de afsluiting van de Zuiderzee in deze beide Tesselse dorpen; hij neemt hierbij een aanloop vanuit de Midden-Steentijd.

Van Ginkels werkelijke probleem is echter een ander: dat van de gemeenschappelijke (vis)gronden en hieraan gerelateerd de rol van (causale) verklaringen in de (historische) sociale wetenschappen. Daartoe het volgende. Het probleem van de vissers is in de literatuur wel bekend geworden als de 'tragedy of the commons'. Omdat een individuele visserman niet in staat is het totale aantal schepen waarmee wordt gevist te reguleren, valt vanuit de (economische) theorie te beredeneren dat visgronden die openstaan voor iedereen op den lange duur economische en biologisch overgeëxploiteerd zullen worden: de marginale kosten zullen de marktprijs gaan overschrijden en de visgronden zullen worden leeggevist. -Voor de korte termijn en onder bijzondere omstandigheden behoeft dit alles niet het geval te zijn (o.a. Cunningham e.a., 1985). Van Ginkel wil van een dergelijke economische aanpak niets weten: Een 'economische model' over de 'commons' is '(...) abstract, generaliserend, deterministisch, ééndimensionaal en gaat uit van een cynisch mensbeeld (...) Mensen worden niet uitsluitend gedreven door economisch egoïsme, ze werken ook samen' (p. 89). In het bijzonder antropologen hebben critiek geleverd op een dergelijke 'mythische abstractie' – de bewoording is van Van Ginkel – maar zijn vervolgens weer doorgeschoten in hun beschrijvingen van (vissers)gemeenschappen die toonbeelden vormen van 'samenwerking, solidariteit en communicatie'.

Van Ginkels oplossing om de 'economische' en antropologische eenzijdigheid tegen te gaan, luidt '(...) in te gaan op het geheel van produktieverhoudingen: niet alleen de regels betreffende de toegang tot en het gebruik van hulpbronnen en de (her)verdeling van arbeidsprodukten, maar ook de zeggenschap over de produktiemiddelen, de arbeidsdeling en -organisatie (...) de betrekkingen, machtsconstellaties en afhankelijkheidsrelaties van vissers met elkaar en met wijdere sociale netwerken waarvan zij deel uitmaakten. (...) Er bestaat, met andere woorden een samenhang tussen ontwikkelingen in de natuurbeheersing, sociale beheersing en zelfbeheersing, zonder dat er echter sprake is van een mono-causale relatie' (p. 149).

Hier beginnen en eindigen mijn problemen. Hoe mooi Van Ginkels beschrijving en analyse ook zijn, mijn bezwaar blijft dat hij geen mechanismen blootlegt, kortom hij verklaart niets. De problematiek van de 'commons' schreeuwt om het door Van Ginkel zo verfoeide 'economische' perspectief. Wanneer wordt uitgegaan van de individuele vissers die doelgericht handelen binnen de structuur van een aan tijd en plaats gebonden interactiesysteen dan is de problematiek van de commons heel goed te begrijpen en wat is meer, ook te verklaren (o.a. Boudon, 1981; Ultee et al., 1991). Van Ginkel laat het nu bij woorden en voert geen argumenten aan waarom een 'economisch model' ontoereikend is voor de analyse van de 'commons'.

Mijn kritiek, die voortkomt uit een andere opvatting van het doel van de sociaal-culturele wetenschap, laat onverlet dat Van Ginkels studie de moeite van het lezen waard is.

Durk Hak

Literatuur

Boudon, R. (1981). *De logica van het sociale. Een inleiding tot sociologisch denken.* Alphen aan den Rijn/Brussel: Samsom.

Cunningham, S., Dunn, M.R. & Whitmarsh, D. (1985). *Fisheries economics. An introduction.* Londen: Mansell/New York: St. Martin's Press.

Ultee, W., Arts, W. & Flap, H. (1992). *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen.* Groningen: Wolters-Noordhoff.

H.N. Scholtens, Studiekeuze van meisjes als beleidsprobleem: een vergelijking van het Nederlandse en het Noorse beleid om meisjes te stimuleren techniek te kiezen (dissertatie), Universiteit Twente, 1994.

In Nederland is 12 procent van de technische studenten een vrouw, in Noorwegen is dat 20 procent. Welke oorzaken zijn er aan te wijzen voor het feit dat in Nederland het aandeel van vrouwen in de techniek veel lager ligt dan in Noorwegen? Over deze vraag gaat het proefschrift van Hilde Scholtens dat zij eind januari 1994 verdedigde aan de Universiteit van Twente.

Nu eens geen psychologische, economische of sociologische benadering van het probleem, maar een bestuurskundige. De onderzoeksvraag werd toegespitst op de beleidsmaatregelen van de overheid: waarom zijn deze in Noorwegen meer doeltreffend geweest dan in Nederland.

Aangenomen wordt dat beleidsmaatregelen berusten op 'beleidstheorieën'. Dat zijn geen wetenschappelijke theorieën, maar veronderstellingen die aan een beleid ten grondslag liggen en die kunnen worden gereconstrueerd tot een geheel van hypothesen over het beleidsprobleem. Aan een beleidstheorie worden causale, finale en normatieve aspecten onderscheiden. In het boek worden de beleidstheorieën in beide landen gereconstrueerd door middel van een analyse van de emancipatienota's die in de periode van 1975 tot 1990 zijn verschenen. Vervolgens wordt de vraag gesteld wat het empirisch gehalte van de beleidstheorieën is (zijn de causale en finale veronderstellingen ooit empirisch getoetst?); en tot slot wordt eigen empirisch materiaal besproken, waaruit moet blijken in welke mate de causale en finale veronderstellingen, en de normatieve uitgangspunten, worden gesteund door de doelgroep (meisjes op de middelbare school in Noorwegen en Nederland, en hun schooldekanen). Een verre van eenvoudige aanpak.

De reconstructie van de beleidstheorieën is uitgevoerd door alle causale en finale relaties uit de nota's van een land te bundelen in stroomschema's, en de normatieve uitgangspunten in enkele uitspraken samen te vatten. Eén van de resultaten is dat causale en finale relaties op verschillende niveaus van abstractie in de reconstructie voorkomen. Hoe moet het empirisch gehalte van deze veronderstellingen worden vastgesteld? In het hoofdstuk waarin dat wordt gepoogd, worden zowel theoretische modellen besproken ter verklaring van sekseverschillen in prestaties en keuzes op school en in de beroepssfeer als een selectie van vooral Nederlands empirisch materiaal. Het empirisch gehalte van de emancipatiebeleidstheorieën in Noorwegen en Nederland wordt op basis van deze globale screening van de literatuur hoog genoemd: elke beleidsveronderstelling vindt wel aansluiting bij enig onderzoek. Tegenspraak is niet onderzocht.

In het eigen empirisch onderzoek wordt niet gepoogd de legitimiteit van de gereconstrueerde beleidstheorieën te onderzoeken, maar om de houding tegenover gelijksoortige beleidsmaatregelen in Noorwegen en Nederland te achterhalen. De legitimiteit in Noorwegen blijkt veel hoger dan die in Nederland. De vraag of deze uitkomst samenhangt met het verschil in inhoud en/of complexiteit van de beleidstheorieën, moet onbeantwoord blijven. Over interessante verschillen tussen de twee landen wordt (terecht) alleen maar gespeculeerd in welke mate deze kunnen bijdragen aan de verklaring van het probleem.

Kortom, dit boek biedt een moeilijke maar interessante benadering die jammergenoeg in zijn uitwerking nogal zwak is. Slordigheden in de tekst vallen in zo'n situatie extra op. De conclusies voor het Nederlandse beleid zijn echter duidelijk: minder ingewikkelde modellen en concreet ingrijpen. Scholtens betwijfelt of dat in Nederland wel kan.

Marijke van Vonderen

K. Mulder, Werknemersmedezeggenschap bij particuliere ondernemingen in Nederland: functie van vakbeweging en ondernemingsraden (dissertatie), Erasmus Universiteit Rotterdam/Samsom, 1992.

Deze studie bestaat uit twee delen. Het eerste is een overzicht van de positie van vakbonden en

OR in Nederland. Het tweede deel betreft een door de schrijver bedacht voorstel de positie van ondernemingsraden en vakbonden te wijzigen. Dit voorstel is in een soort veldonderzoek aan experts en insiders in de arbeidsverhoudingen voorgelegd. Mulder bespreekt de reacties van de geïnterviewden. Het leuke aan het boek is de discussie rond een concreet veranderingsvoorstel, het zwakke het gebrek aan kritische reflectie op de eigen aannamen en visie.

Het voorstel behelst een nieuwe taakverdeling tussen vakbonden en ondernemingsraden alsmede een nieuwe optuiging van de OR. Mulder stelt voor de OR de bevoegdheid te geven om over arbeidsvoorwaarden te onderhandelen. De OR zou instemmingrecht krijgen over alle arbeidsvoorwaarden behalve die welke geregeld zijn in een cao. Dat betekent, dat de werkgever kan kiezen: als hij niet met de vakbonden onderhandelt, dan moet hij de instemming van de OR hebben. Het betekent in feite een versterking van de positie van de OR.

Verder wil Mulder de vakbonden een compensatie geven voor het functieverlies aan de OR in verband met het onderhandelen over arbeidsvoorwaarden: alle OR'en worden vakbondslid en dit verlicht de problemen die vakbonden op het vlak van organisatiegraad en achterbanvertegenwoordiging hebben. Het zal, zo verwacht Mulder, ertoe leiden dat de grote ondernemingen met hun OR('en) gaan onderhandelen en dat de vakbonden voornamelijk zullen gaan onderhandelen voor de grote massa middelgrote en kleine ondernemingen, OR'en gaan adviseren en hun vertegenwoordigende taken op nationaal en regionaal niveau blijven vervullen. De auteur bepleit een meer capabele OR met een buitengewoon grote rol voor het hoger personeel. De OR zou beter functioneren als leden van het hoger personeel er meer aan meedoen en daarom dienen (aankomend) managers verplicht te worden in de OR mee te draaien (een OR-dienstplicht voor hoger personeel).

Er zijn twee belangrijke feiten aan zijn onderbouwing van het voorstel.

De eerste is de technocratisch-bureaucratische visie van Mulder en de tweede is de gezapige of 'voltooide' visie op samenleven. Zijn visie is technocratisch waar hij afspiegeling of representatie in en door overlegorganen van minder belang acht dan kennis en expertise. Hij stelt een groepsmodel of samenwerkingsmodel van organiseren in plaats van een marktmodel voorop en ziet geen plaats voor het stakingsrecht en vrije onderhandelingen van vakbonden. In zijn groepsmodel ontbreken conflicten binnen management en groepen in de onderneming. De dynamiek ontbreekt: 'wordt medezeggenschap gerealiseerd, dan vallen leden en tegenpartij (werkgever) samen en is belangenbehartiging (door vakbonden) niet meer nodig'. Zijn groepsmodel is gekoppeld aan zijn definitie van medezeggenschap waarin de technocratie, deskundigheid, kennis en karakter voorop staan.

Hij gaat voorbij aan het gegeven, dat definities van de situatie en van belangen uiteen zullen lopen en dat belangen van verschillende groepen in een bedrijf onder een overkoepelende noemer gebracht dienen te worden. Niet alleen in de onderneming streven groepen en individuen op allerlei manieren hun eigenbelangen na, maar ook binnen een OR en tussen deze en (groepen in) het personeel wordt onderhandeld, geruild, gehandeld in informatie, macht uitgeoefend en gedreigd. Beide typen van intraorganisationeel onderhandelen worden genegeerd. De maatregelen die hij voorstelt zoals een plicht voor managers zijn bureaucratisch: de aankomende bedrijfsleiders zouden verplicht worden een deel van hun tijd in de OR te zitten. De kritische noot van een OR kan men dan evenwel vergeten vanwege de anticiperende socialisatie die dergelijke aspirant managers zullen laten zien. Dergelijke plichten voor hoger personeel zijn tevens irreëel, want hoe wil men het nakomen ervan afdwingen?

Het toenemend elite-karakter van de OR zou tegengegaan worden doordat de OR rechten krijgt met betrekking tot het vaststellen van arbeidsvoorwaarden. Dit is enerzijds een terechte onderstreping van het belang dat arbeidsvoorwaarden hebben bij het betrekken van werknemers bij het gebeuren in de OR. Anderzijds kan het verruimen van de rechten met betrekking tot het vaststellen van arbeidsvoorwaarden het elite-karakter van een OR niet compenseren. Immers, daarmee wordt de representativiteit niet hersteld. Er zal weliswaar meer geregeld kunnen

worden door meer deskundige personen maar die zullen zich minder gelegen laten liggen aan een groter deel van het personeel. Ook de OR dient gecontroleerd te worden en wel vanuit het personeel, want alleen zó krijgt een collectieve stem van werknemers betekenis. Hiertoe is het nodig, dat deze stem steunt op rechten (recht op representatie, verenigingsrecht) en dus op een contract of dat de achterban over een machtsbasis beschikt. De huidige ondernemingsraad biedt dit in doorsnee niet en de door Mulder voorgestelde OR zal dit ook niet bieden. Voor zover aanwezig zorgen vakbonden voor een dergelijke controle op de OR.*

Zijn visie is ten slotte gezapig en gesloten, waar gesteld wordt, dat de belangenbehartiging wel geregeld is en dat ten aanzien van arbeidsvoorwaarden en de positie van werknemers al voldoende is bereikt. We zijn er wel. Maar hoe zit dat dan met – om maar enkele punten te noemen – het klachtrecht, de mogelijkheden van een personeelslid om een onterecht ontslag aan te vechten, om een falende superieur te ontslaan? En geldt zijn stelling voor alle werknemers? Zouden we dat oordeel niet aan betrokkenen moeten overlaten?

Het ontbreken van dergelijke vragen tekent een gebrek aan kritische reflectie op de eigen aannamen en op de eigen technocratische visie. Het is een visie die in sommige bedrijfsculturen van nu aanwijsbaar is, mogelijk ook bij Shell, waar de auteur lange tijd (tot zijn pensionering) werkzaam was en waarvan de bedrijfsgeur uit de studie naar boven komt.

Bert van Hees

* Mulder gaat eraan voorbij dat processen van collectieve stemvorming en onderhandelen-op-basis-van-macht elkaar mogelijk maken. Zie mijn studie *Bedrijfsmatige effecten van vakbonden en ondernemingsraden* (Garant, 1993).

Huibert Schijf, Netwerken van een financieel-economische elite; personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw (dissertatie), Het Spinhuis, Amsterdam, 1993.

Het boeiende van een begrip als 'netwerk' is dat het de verbeelding stimuleert, te meer wanneer het dubbelfuncties tussen hoge functionarissen betreft. Het roept associaties op met zaken als communicatiekanalen, coördinatie, controle, macht, samenzwering... Van een wetenschappelijk onderzoek naar 'netwerken van een financieel-economische elite' mag dan verwacht worden, dat aan functie en effecten van het netwerk empirisch inhoud wordt gegeven of dat tenminste de genoemde verbeelding bewaakt wordt. Schijf heeft jammer genoeg noch het één noch het ander in zijn proefschrift gedaan.

Zijn verslag is in hoofdzaak beschrijvend. Hij ontrafelt aard en structuur van het netwerk van dubbelfuncties tussen 142 grote NV's in 1886. Dit netwerk ontstaat doordat bepaalde personen meer dan één bestuurlijke functie (directeurschap, commissariaat) in de top van het Nederlandse bedrijfsleven bekleden. Schijf onderzoekt welke bedrijven centraal in dit 'lijnennetwerk' stonden en welke personen verantwoordelijk waren voor de meeste contacten. Dit wordt aangevuld met meer biografische en andersoortige kwalitatieve gegevens over de personen. De idee is om op deze wijze een indruk te krijgen van aard en sociale structuur van 'de' financieel-economische elite van die tijd. Aan de mate waarin de onderzochte netwerken gefragmenteerd zijn (geografisch of personeel) ontleent Schijf inzicht in de onderlinge samenhang van de blootgelegde elite.

Schijf gaat niet in op de vraag wat precies onder een elite verstaan moet worden en waarom een tamelijk willekeurige groep netwerkleden een goede afspiegeling hiervan zou zijn. Hij doet in dit verband ook geen systematisch verslag van de meer kwalitatieve data. Bovendien zijn deze te summier om inhoud te kunnen geven aan een term als 'financieel-economische elite'. In feite verklaart hij de personen met veel functies synoniem met 'dé' financieel-economische elite. Dit wringt des te meer omdat hij met de term 'elite'

veel meer suggereert dan alleen functiebezit. Dit wordt duidelijk als hij enkele voorbeelden geeft van vooraanstaande zakenlieden uit die tijd, die een verstrengeling te zien geven van persoonlijke, zakelijke en politieke belangen op een hoog niveau.

Schijf onderzoekt tevens het ontmoetingsnetwerk tussen personen: wie kwamen elkaar waar en hoe vaak tegen? Hij beoogt hiermee inzicht te krijgen in de cohesie binnen de financieel-economische elite. Zijn conclusie is dat er 'gesproken kan worden van een samenwerkende financieel-economische elite die bij de meeste grote bedrijven betrokken was' (p. 147). Dergelijke conclusies zijn echter tamelijk zinledig. Ten eerste definieert hij het begrip 'elite' nu juist aan de hand van personen met veel functies en in de tweede plaats wordt het begrip 'samenwerking' nergens inhoud gegeven, laat staan empirisch onderbouwd.

De vraag naar het ontstaan van het netwerk benadert Schijf vanuit drie theorieën die gangbaar zijn in bestaand netwerk-onderzoek. Zo zouden dubbelfuncties verklaard kunnen worden vanuit de behoefte van de banken om financiële controle uit te oefenen op kredietnemers. Een andere mogelijkheid is dat ze bewust gecreëerd worden door bedrijven die beleid wensen te coördineren. Tenslotte is er de theorie dat dubbelfuncties voortvloeien en bijdragen aan de 'cohesie binnen de financieel-economische elite'. Hoewel hij de eerste twee niet zonder betekenis acht, komt Schijf tot de conclusie dat de laatste theorie 'verreweg de beste verklaring voor een groot deel van het netwerk rond 1900 biedt' (p. 169). De argumentatie hiervoor ontleent Schijf met name aan een vergelijking tussen het netwerk in 1886 en dat in 1902. De veranderingen lijken erg willekeurig en nieuwe dubbelfuncties lijken een simpel gevolg van nieuwe nevenfuncties van reeds bekende netwerkleden.

Ook deze conclusie van Schijf lijkt in zijn eigen staart te bijten, immers Schijf definieert nu juist het bestaan van een financieel-economische elite aan de hand van het bestaan van een netwerk tussen hoge functionarissen. Zwart-wit gesteld: hij bouwt op het netwerk zijn veronderstellingen ten aanzien van het bestaan van een elite en vervolgens bouwt hij op het verondersteld bestaan van een elite de verklaring voor het ontstaan van het netwerk.

In het betoog van Schijf missen empirische data omtrent functie en effect van het netwerk van dubbelfuncties. Niet alleen zou hiermee de link tussen functiebezit en een mogelijke elite meer inhoud gegeven kunnen worden maar tevens zouden termen als 'cohesie', 'samenwerking', 'coördinatie' en 'invloed' minder in de lucht hangen. Zonder dergelijke gegevens is het onmogelijk om conclusies te trekken als: 'Via hun dubbelfuncties konden deze leden uit de netwerkelite in principe met elkaar overleggen en als coördinator van de Nederlandse zakenwereld aan het eind van de vorige eeuw optreden' (p. 146), of: 'Wel zou men kunnen stellen dat er nauwelijks sprake was van een zakenwereld gestuurd door de wetten van een vrijemarkteconomie. Daarvoor was de onderlinge samenwerking te groot (...).' (p. 174). Het fenomeen 'netwerk' wordt een veel te grote empirische betekenis toegekend. Soms blijkt het een belangwekkende economisch-historische indicator: 'Dat Nederland nog weinig economische industrieën kende blijkt uit het feit dat industriëlen onder de lijnendragers (personen met meer dan één functie) verre in de minderheid waren' (p. 55). Aan de wat tegenvallende rol van de banken in het netwerk, lijkt Schijf argumenten te ontlenen voor de stelling dat het met de controlerende rol van de banken in die tijd wel meeviel (p. 80, 176). Daarbij wordt totaal geen onderzoek gedaan naar mogelijke indicaties dat zo'n controle feitelijk wel of niet plaatsvond, eventueel langs andere kanalen.

Louter op basis van het bestaan, en het niet-bestaan, van dubbelfuncties trekt Schijf conclusies. Natuurlijk leunen deze op impliciete veronderstellingen ten aanzien van de feitelijke werking van dubbelfuncties. Dit laatste onderzoekt Schijf helaas niet of nauwelijks. In plaats daarvan speelt hij in op de verbeelding van de lezer. Hiermee lijkt een stap terug te worden gezet in onderzoek met behulp van netwerken. Netwerkanalyse sec levert geen antwoorden: het roept slechts vragen of hypothesen op die empirisch onderzocht dienen te worden.

Jelle van der Knoop

Paul de Beer, Het verdiende loon, Bohn Stafleu Van Loghum, Houten, 1993, 337 blz.

Inkomenspolitiek is uit de mode, zelfs voor sociaal-democraten. Inkomensnivellering is in de jaren negentig taboe, denivellering is een eerbare politieke doelstelling geworden. De directeur van de Wiardi Beckman Stichting, Paul Kalma, merkt haast veronschuldigend in het woord vooraf bij dit boek op dat het misschien wat anachronistisch aandoet dat het wetenschappelijk bureau van de PvdA tegen deze achtergrond toch een lijvig rapport over inkomenspolitiek uitbrengt. De auteur van dit boek meent echter dat de inkomenspolitiek toch de hoeksteen blijft van een sociaal-democratische politiek. En de worsteling van de Partij van de Arbeid met inkomenspolitiek lijkt, zegt hij, symptomatisch voor de ideologische verwarring waarin de sociaal-democratie al geruime tijd verkeert. Een zoektocht naar een meer tot de verbeelding sprekende inkomenspolitiek lijkt dan ook alleen vruchtbaar te zijn, vervolgt hij, indien deze tevens een onderzoek is naar de grondslagen van de sociaal-democratie.

In dit rapport wordt in drie etappes een speurtocht ondernomen naar een nieuwe sociaal-democratische inkomenspolitiek. In het eerste deel worden de feiten ten aanzien van de inkomensverdeling en de verklaring daarvan in kaart gebracht. In deel twee wordt het ideaal geschetst van een rechtvaardige samenleving, zoals die er in een sociaal-democratische visie zou kunnen uitzien. In het derde deel worden tenslotte de contouren van een nieuwe sociaal-democratische inkomenspolitiek in de toekomst geschilderd.

Het boek is helder geschreven, overzichtelijk opgebouwd en strak gecomponeerd. Verder worden heilige huisjes niet gespaard. Ten slotte durft de auteur stoutmoedige en soms overmoedige voorstellen te doen en sprongen in het duister te maken. Dat hij een kritisch oog heeft voor de cijfers blijkt bijvoorbeeld uit zijn conclusie dat de door velen geconstateerde denivellering in de tweede helft van de jaren tachtig deels schijn is, omdat deze vooral wordt veroorzaakt door een grote toename van het aantal personen (vooral vrouwen) met een klein eigen inkomen die eerder geen (officieel geregistreerd) inkomen hadden. Als hij nog verder had gedacht, dan had hij echter gezien dat deze conclusie slechts voor de personele verdeling opgaat. Op huishoudensniveau is de denivellering wel degelijk opgetreden omdat soort nu eenmaal met soort trouwt en gaat samenwonen. Dat hij zich kritisch opstelt tegenover het sociaal-democratische erfgoed blijkt uit zijn afwijzing van de Tinbergen/Pen-traditie, welke de wenselijkheid van verdere nivellering benadrukt. De Beer gaat het niet zozeer om de vorm van de 'over all'-verdeling, als wel om een rechtvaardige toebedeling. Jammer is dat hij wat de verdelingsmechanismen betreft slechts ingaat op de staat en de markt. Het belang van de gemeenschap ('civil society', intermediaire organisaties) verwaarloost hij. Communitaristische ideeën veegt hij onder meer daardoor te gemakkelijk van tafel. Zeker als we kennisnemen van de door een Britse sociaal-democraat en filosoof als David Miller geschreven verhandelingen over het belang van dit mechanisme voor het bewerkstelligen van een rechtvaardige inkomensverdeling. Wat het beleid betreft, besluit hij wat al te gemakkelijk dat het invoeren van een basisinkomen een niet alleen wenselijke, maar ook mogelijke oplossing is voor de door hem behandelde problematiek. Maar dit is kritiek ter zijde. Al met al biedt dit rapport een mooie aanvulling op en contrast met een al ouder rapport van de liberale Teldersstichting (S.K. Kuypers e.a., Een liberale visie op de verdeling van inkomen en vermogen, Den Haag, 1979). Ook in dat rapport stond het werk van de Amerikaanse filosoof Rawls namelijk centraal. Zo bieden deze rapporten tezamen twee kanten van dezelfde medaille en op die manier misschien een basis voor een paarse coalitie. Wie weet?

Wat jammer is het dat De Beer zich (op een enkele uitzondering na, het werk van Szirmai) slechts baseert op filosofische en economische verhandelingen, en sociaal-wetenschappelijke bijdragen op dit terrein veronachtzaamd of misschien niet kent. Willen zijn voorstellen ooit beleid worden en effect hebben, dan moeten ze niet te zeer uit de pas lopen met de wensen en strevingen van de individuele burgers die het overheidsbeleid nu eenmaal moeten schragen.

Over die wensen en strevingen met betrekking tot kwesties van verdelende rechtvaardigheid hebben in Nederland zowel sociaal-psychologen (o.a. Von Grumbkow, Van Kreveld, Steensma, Vermunt, De Vries en Wilke) als sociologen (o.a. Arts, Berting, Hermkens, Houtman, Van Wijngaarden) veel en interessant werk verzet. Misschien iets voor een tweede rapport?

Wil Arts

S.P.M. Dölle, Kinderen na echtscheiding en hertrouw, Tilburg University Press, Tilburg, 1993, 256 blz.

In Nederland eindigt ongeveer één op de drie huwelijken in een echtscheiding. Momenteel krijgt één op de vijf kinderen, voordat het de meerderjarige leeftijd bereikt, te maken met echtscheiding. Naast de stijging van het aantal echtscheidingen is vanaf het einde van de jaren zestig ook het aantal niet-eerste huwelijken toegenomen. Het aantal kinderen dat in een stiefgezin opgroeit ligt zeker hoger dan 200.000. Ondanks de groeiende interesse ontbreekt in Nederland – aldus de auteur – vooralsnog wetenschappelijk inzicht in de consequenties van ouderwisselingen door echtscheiding en hertrouw voor de ontwikkeling en de leefsituatie van kinderen.
Dit gegeven heeft ertoe geleid dat vanaf eind 1989 aan de Katholieke Universiteit Brabant een vergelijkend onderzoek wordt uitgevoerd met als centrale doelstelling het verwerven van inzicht in de gevolgen van ouderwisselingen voor de ontwikkeling van kinderen.
Dit onderzoek bestaat uit twee fasen: een kwantitatief onderzoek (schriftelijk) in de eerste fase en een kwalitatief onderzoek (mondeling) in de tweede fase.
Kinderen na echtscheiding en hertrouw doet verslag van de eerste fase van het onderzoek.
In deze eerste onderzoeksfase is een schriftelijke (post)enquête uitgevoerd. Deze vragenlijst, met onder meer retrospectieve vragen is gehouden onder ouders van 12- tot 17-jarige kinderen, die wonen in kerngezinnen (tweeoudergezin met beide natuurlijke ouders), éénoudergezinnen en stiefgezinnen. Deze gezinnen voldeden aan de volgende criteria: in de gezinnen was/waren één of meer thuiswonende kinderen in de leeftijd van 12-17 jaar aanwezig (met het oog op het kwalitatieve vervolgonderzoek, waarbij deze kinderen mogelijk worden geïnterviewd); een echtscheiding heeft plaatsgevonden voor 15 januari 1989 (dat is twee jaar voor de enquête werd verzonden); in de kerngezinnen heeft geen scheiding plaatsgevonden; de éénoudergezinnen zijn ontstaan na éénmaal scheiding; de stiefgezinnen zijn ontstaan na éénmaal scheiding en éénmaal hertrouw.

Ten behoeve van de generaliseerbaarheid van de resultaten is een representatieve landelijke steekproef samengesteld van in totaal 5000 gezinnen. Deze groep ontving over de post een schriftelijke vragenlijst. Uiteindelijk hebben bijna 1600 gezinnen (32%) aan het onderzoek meegewerkt: 852 kerngezinnen, 458 éénoudergezinnen en 286 stiefgezinnen. Omdat de benodigde gegevens over de non-response ontbreken, is de mate van representativiteit moeilijk aan te geven en is voorzichtigheid geboden bij het weergeven en verklaren van de gegevens.
Alvorens in te gaan op de resultaten wil ik een kanttekening plaatsten. De opzet van het onderzoek kent een belangrijke beperking op methodologisch terrein. Omdat de vragenlijst is ingevuld door de verzorgende ouder betekent dit dat de perceptie van deze ouder het belangrijkste criterium is voor het vaststellen van veranderingen in de leefsituatie en de gevolgen voor de ontwikkeling van kinderen. De onderzoeksresultaten zijn dus gebaseerd op subjectieve scores en derhalve niet eenvoudig te interpreteren.
Overzien we de resultaten (voor een gedetailleerde bespreking van de onderzoeksresultaten verwijs ik verder naar het rapport), dan is het beeld dat uit het onderzoek naar voren komt overwegend positief. De gevolgen van ouderwisselingen en het opgroeien in éénouder- of stiefgezinnen zijn niet zo groot als wordt verondersteld in de literatuur. Slechts een klein deel van de kinderen blijft kampen met problemen als gevolg van de ouderwisselingen. Ook dit onderzoek bevestigt het stereotiepe negatieve beeld omtrent echtscheiding, éénoudergezinnen en

stiefgezinnen niet. Een gegeven dat ook in ander Nederlands onderzoek is vastgesteld (zie bijvoorbeeld Dronkers (1992), Bosman en Louwes (1989)).
Toch bekruipt me bij het lezen van de resultaten regelmatig enige verbazing (en twijfel). Zo wordt bijvoorbeeld melding gemaakt van de antwoorden op de vraag hoe de ouders hun huidige gezinssituatie ervaren. In verreweg de meeste gevallen geven de ouders aan zeer tevreden te zijn met het gezin. Zo is in tweeoudergezinnen minder dan 1% ontevreden. Dergelijke percentages roepen toch vragen op. Betekent dit bijvoorbeeld dat voor een tweeoudergezin met een kind/kinderen in de leeftijd tussen 12 en 17 jaar de kans op echtscheiding bijna nihil is (geworden)?
Ook wat betreft de verhouding ouder-kind worden overwegend positieve geluiden gesignaleerd. (Opnieuw miste ik de vragenlijst. Voor de exacte vraagstelling wordt verwezen naar de bijgevoegde vragenlijsten in de bijlage (p. 103), maar in mijn exemplaar heb ik deze niet aangetroffen. Jammer, want nu is niet duidelijk hoe de vragen zijn gesteld en hoe we de antwoorden moeten beoordelen.) Van de alleenstaande ouders beoordeelt één op de honderd de relatie met het kind als matig of slecht (1.1%). Dit is toch wel een opmerkelijk klein percentage. In het onderzoek van Bosman en Louwes (1989) kwamen andere cijfers aan het licht. Van de 88 door hen mondeling ondervraagde éénoudermoeders beoordeelden 19 de relatie met hun kind tijdens de v.o-periode als ietwat problematisch tot slecht.
Maar hoe dan ook, het beeld dat uit het rapport naar voren komt is positief. Volgens de auteur kan het geringe aantal kinderen dat negatieve gevolgen ondervindt van ouderwisseling erop wijzen dat kinderen na verloop van tijd voldoende veerkracht hebben opgebouwd om de veranderingen te verwerken en zich aan te passen aan de nieuwe gezinsomstandigheden.
Aan de andere kant signaleert ook de auteur gebreken die aan de opzet van dit onderzoek verbonden zijn (problemen m.b.t. sociale wenselijke antwoorden, ouderperceptie, selectieve uitval) op basis waarvan wordt gesteld: 'Door de complexiteit van het onderzoek valt niet uit te sluiten dat het ontstane beeld niet geheel strookt met de werkelijkheid' (p. 207).
Ik ben benieuwd naar het eindverslag waarin de kinderen zelf aan het woord komen!

W. Louwes

N. Everaerts, J. Peeraer en I. Ponjaert-Kristoffersen, Zorg om zorg: misbehandelen van ouderen, Leuven/Apeldoorn, Garant, 1993.

Ouderenmishandeling, en oudermishandeling nog meer, vormen uiterst pijnlijke onderwerpen, voor alle betrokkenen. Voor de slachtoffers uiteraard, maar ook voor de daders, en evenzeer voor de samenleving. Immers, om te spreken in termen van de onlangs overleden Amerikaanse historicus en cultuurfilosoof Christopher Lasch: erkend moet worden dat zelfs de zo betrouwbaar geachte traditionele 'vluchtheuvels van veiligheid en geborgenheid in een kille buitenwereld' – het gezin en de zorginstituties – vaak niet datgene blijken te doen waarvoor ze in het leven werden geroepen. Dat is een schokkende gedachte die individu, samenleving en overheid ongaarne tot zich toelaten.
Ouderenmishandeling heeft te maken met het overschrijden van humane grenzen, die als des te schokkender ervaren wordt omdat er een persoonlijke relatie bestaat tussen dader en slachtoffer; die relatie staat bovendien sterk in het teken van machtsongelijkheid en afhankelijkheid. In de definitie die door de (Vlaamse) auteurs van *Zorg om zorg* wordt gehanteerd, komen de verschillende aspecten naar voren waarin ouderenmishandeling concreet uitdrukking vindt: 'Mishandeling kan zowel fysieke, psychische en emotionele agressie als financieel geweld omvatten, evenals misbruik en manipulatie met bedrieglijke of kwade bedoelingen. De mishandeling is herhaaldelijk en opzettelijk.'
Om het geheel overzichtelijk te houden wordt consequent het onderscheid gehandhaafd tussen de mishandeling in de thuissituatie dan wel in de intramurale setting. Voor beide situaties wordt – in deel 1 – toegewerkt naar een eigen verklaringsmodel. In de gezinssituatie wordt ouderenmishandeling geconcipieerd als het resultaat van

een inadequaat coping-gedrag van de kant van de verzorgende. Overbelasting en gevoelens van schuld en onmacht veroorzaken stress, die in de vorm van boosheid ten opzichte van de verzorgde tot uiting komt, een boosheid die onder bepaalde omstandigheden tot mishandeling kan leiden. Voor de verklaring van het vóórkomen van geweld in instellingen wordt een model ontwikkeld dat minder psychologisch, maar meer sociologisch en sociaal-psychologisch van aard is. Vanuit de vraag: 'Wat is kwaliteitszorg?' wordt ouderenmishandeling opgevat als de resultante van de wisselwerking tussen de kenmerken van personeel, van bewoners, van de instelling, en van een aantal externe factoren.

Opgemerkt moet worden dat de theoretische modellen die ontwikkeld worden, in de studie zelf niet empirisch worden getoetst. Dat kan ook moeilijk anders in een studie die wordt aangemerkt als exploratief, en niet als hypothesetoetsend, maar het levert wel een cesuur op in het betoog. Hopelijk zal het belang van de ontwikkelde concepten in de toekomst nog eens kunnen blijken, wanneer zij empirisch op hun houdbaarheid worden beproefd.

Deel 2 bestaat uit een korte historische impressie van de verschuiving van de positie van oudere mensen in het familieverband en in de samenleving. Het is het decor waarin het verschijnsel van de ouderenmishandeling moet worden geplaatst. Daarna worden de belangrijkste resultaten vermeld van het tot op heden verrichte onderzoek in enkele Europese landen en in de USA. De oogst is mager. Geconcludeerd wordt dat ouderenmishandeling in alle landen voorkomt, ook in Nederland en België. Over de frequentie ervan is weinig met zekerheid te zeggen.

In deel 3 wordt verslag gedaan van het onderzoek dat door de auteurs zelf op verschillende manieren verricht werd. Het vormt op zichzelf een illustratie van de stand van zaken omtrent het wetenschappelijk onderzoek in Vlaanderen betreffende het verschijnsel van de ouderenmishandeling: dat staat – zoals dat overigens ook het geval is in Nederland – nog in de kinderschoenen. Het 'sociaal taboe' en de 'desinteresse vanuit de wetenschap' worden opgevoerd als de oorzaken daarvan. Geconcludeerd wordt onder meer dat ouderenmishandeling in ten minste één op de vier oudereninstellingen in Vlaanderen voorkomt. De gepresenteerde onderzoeksresultaten roepen vragen op omtrent de geldigheid ervan. Verschillende methoden van onderzoek blijken te leiden tot verschillende resultaten. Klachtenanalyse bijvoorbeeld voert tot de conclusie dat lichamelijke en financiële mishandeling het meest voorkomen. Maar baseert men zich op de resultaten van een enquête onder medewerkenden uit de intramurale sector, dan blijken vormen van psychische mishandeling (vernedering, schending van privacy, enz.) relatief vaker voor te komen. Een mogelijke verklaring is dat vormen van psychische mishandeling een subtieler karakter dragen dan lichamelijke en financiële mishandeling, en zich om die reden minder lenen tot het indienen van concrete klachten.

In deel 4 doen de auteurs een aantal beleidsaanbevelingen, die ertoe moeten leiden dat aan de ouderenmishandeling een halt wordt toegeroepen. De vertaling van onderzoek naar beleid is meestal een moeilijke stap. In versterkte mate geldt dat wanneer het onderzoek nog nauwelijks tot ontwikkeling is gebracht: de basis wordt dan wel erg wankel. Er valt in het boek dan ook een – tweede – cesuur, ditmaal tussen het onderzoeks- en het beleidsdeel. De aanbevelingen zijn slechts voor een deel gefundeerd in het verrichte onderzoek. Dat neemt overigens niet weg dat er belangwekkende ideeën naar voren worden gebracht. Ik noem er een paar. Ouderenmishandeling in de gezinssituatie wordt geplaatst binnen het kader van het sociale isolement en van de geringe maatschappelijke support waarin de mantelzorg zich afspeelt. Om te voorkomen dat mensen overbelast raken en als gevolg van de daardoor ontstane stress tot ouderenmishandeling komen, is een tijdige en adequate mantelzorgondersteuning van hoge importantie. Hier ligt tevens een schakel naar de professionele – ook de intramurale – ouderenzorg, omdat deze ondersteuning voor een belangrijk deel vanuit die hoek mag worden verwacht. Dat is tegelijk een pleidooi voor een betere coördinatie en afstemming tussen het formele en het informele circuit – een aspect dat in de studie enigszins onderbelicht blijft, maar dat onlangs door Duijnstee bij haar aantreden als hoogleraar in Utrecht

onder de aandacht werd gebracht. Eveneens belangwekkend, maar op hun praktische bruikbaarheid nog nader te beproeven, zijn de ideeën over het inschakelen van zogenoemde aandachtspersonen: verplegenden en verzorgenden die elk persoonlijk twee of drie ouderen voor speciale aandacht krijgen toegewezen. Ook de ideeën over het werken met contracten tussen instelling en patint, en over de certificatie van instellingen, zijn nadere overweging en toetsing waard.

Zorg om zorg is een informatief boek, dat een goed inzicht verschaft in de 'state of the art' van de kennis omtrent ouderenmishandeling in Vlaanderen en Nederland. In zekere mate is de publikatie van Everaert c.s. te beschouwen als baanbrekend, omdat een tot voor kort onbetreden deelgebied van de maatschappelijke werkelijkheid voor wetenschappelijk onderzoek toegankelijk wordt gemaakt. Het resultaat vertoont overigens meer witte vlekken dan theoretisch onderbouwde en empirisch getoetste wetenschap. Daaraan zijn voor een belangrijk deel ook de cesuren toe te schrijven zoals die tussen de delen van de beschreven studie gesignaleerd worden. Dat de auteurs er niet in slagen een duidelijke samenhang aan te brengen tussen theorie en empirie, en tussen empirie en beleid, is hen bij de huidige stand van zaken dan ook niet euvel te duiden.

P.A.M. van den Akker

P.A.M. van den Akker (red.), M.H.L. van Tits en N.M. Kok, Leven met de dood; over terminale patiënten en terminale zorg in Nederland, Bohn Stafleu Van Loghum, Houten/Zaventem, 1994.

In de jaren tachtig ontstaat een streven de dood terug te halen naar de menselijke maat, omdat sterven essentieel en onvervreemdbaar deel uitmaakt van het leven. Tegen deze achtergrond zijn de behoeften en wensen van stervenden en hun naasten onderzocht door het IVA-Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Katholieke Universiteit Brabant. Het boek is geschreven in de vorm van een drieluik. Opmerkelijk is het gebruik van verschillende informanten en van zowel kwalitatieve als van kwantitatieve onderzoekmethoden. Het eerste deel omvat een kwalitatieve analyse van open interviews met de patiënten, hun naasten en professionele hulpverleners. Het tweede deel beschrijft de visies die bij experts zijn geïnventariseerd. In het derde deel wordt in kwantitatieve termen de huidige en toekomstige behoefte aan terminale zorg in kaart gebracht.

In deel 1 is de richting van het onderzoek aangegeven met een conceptueel model waarin de fasen in het ziekteproces, het draagvlak van de omgeving en de persoon van de patiënt worden gerelateerd aan de behoeften en wensen van de patiënt (d.w.z. vraag) en aan de wijze waarop in de behoeften wordt voorzien (d.w.z. aanbod). De meeste patiënten geven er de voorkeur aan om thuis in hun vertrouwde omgeving te sterven als hier voldoende zorg aanwezig is. Bij de groep naasten in dit onderzoek bestaat een extreem hoge bereidheid om de patiënt thuis te laten sterven. Dit wordt benoemd als mechanische solidariteit van het traditionele gezins- en familieverband. De vraag is echter in hoeverre hier sprake is van een selectie-effect bij de werving van respondenten. Op dit punt wordt geen duidelijkheid geboden. De professionele hulpverlening aan terminale patiënten moet het perspectief van genezen vervangen door dat van verzorgen. Hierbij wordt gestreefd naar samenhang en integratie van zorg. De belangrijkste knelpunten in dit beleid zijn het gebrek aan afstemming en competentiestrijd tussen hulpverleners. Een dieper inzicht in de wensen en behoeften van stervenden wordt bereikt in het hoofdstuk over waardig sterven en kwaliteit van leven. Kwaliteit van leven houdt voor terminale patiënten vooral in dat zij het gevoel behouden nog bij de levenden te horen. Zij willen hun eigen zaken regelen en zorgdragen voor de achterblijvenden. 'Ik heb mezelf een nieuwe taak gegeven, die van "heropvoedster". Ik leer ze alles los van mij te doen.' Wanneer de hulpverlening de autonomie van de patiënt aantast of schuldgevoelens oproept, leidt dit tot spanning.

De auteurs zijn er niet altijd in geslaagd om de meningen van patiënten, naasten en hulpverleners aan elkaar te relateren. Het is een gemis dat niet op het conceptueel model wordt teruggeko-

men. Jammer is dat in dit onderzoek niet duidelijk wordt aangesloten bij het sociale steun onderzoek. Te meer omdat het onderhavige onderzoek kennis verschaft over de voorwaarden waaraan hulp moet voldoen en over de gevolgen van het niet voldoen aan deze voorwaarden.
In deel 2 ligt het accent op het aanbod van de zorg. Het omvat verschillende vormen van inventarisatie van visies van betrokkenen. Bij de participanten van een expert-meeting van informele hulpverleners, vrijwilligers en formele hulpverleners uit de eerste en tweede lijn bestaat overeenstemming over het centraal stellen van de wensen van de patiënt. Als probleem wordt onderkend dat velen tegelijk zich geroepen voelen om hulp te bieden. Over de oplossing van dit probleem bestaat minder eenstemmigheid. De experts wijzen op de risico's van intensivering van de zorg zoals van isolatie van het gewone leven en doen aanbevelingen voor het opheffen van knelpunten. De randvoorwaarden en het politieke beleidsveld waarbinnen aan terminale zorg in Nederland vorm kan worden gegeven zijn geschetst in een beschouwing waarin wordt uitgegaan van het plan Simons. In dit zorgstelsel zijn drie partijen betrokken: verzekeraars, zorgaanbieders en patiënten. Er wordt gepleit voor samenwerking tussen zorgaanbieders, voor geïntegreerde zorg en voor complementariteit.
Uit de conclusies van de discussies tijdens de studiedag komt vooral naar voren hoe uiteenlopend de behoeften van patiënten zijn en wordt de behoefte aan zorg op maat benadrukt.
In deel 3 is in kwantitatieve termen de huidige behoefte aan terminale zorg in Nederland in kaart gebracht. De gemiddelde kosten zijn het laagst in een verpleeghuis, enigszins hoger in de thuiszorg en bijna driemaal zo hoog in een algemeen ziekenhuis. Op basis van de demografische ontwikkelingen wordt een sterke stijging van het aantal stervenden verwacht.
Er zijn drie toekomstscenario's geschetst. Het eerste is gebaseerd op ongewijzigd beleid, het tweede op de aanname dat geen groei plaatsvindt in de intramurale en residentiële sector en in het derde scenario wordt verondersteld dat de terminale thuiszorg constant blijft. Het duurste scenario wordt uiteraard gevormd door het scenario waarin de omvang van de terminale ziekenhuiszorg het grootst is (scenario 3).
In de epiloog wordt gesteld dat tot op grote hoogte de uitspraak geldt dat mensen sterven zoals ze geleefd hebben. Ook het besef dat mensen geen supermensen worden aan het eind van hun leven kan ertoe bijdragen sterven tot een meer menselijke maat terug te brengen. Benadrukt wordt dat thuis sterven geen nieuwe moraal is.
De belangrijkste verdienste van dit boek is dat de terminale zorg vanuit verschillende invalshoeken wordt benaderd. Het is jammer dat de drie onderdelen niet expliciet met elkaar in verband worden gebracht. Met de bijdrage aan de kennis over behoeften en wensen van patiënten en hun naasten wordt ook kennis verschaft over voorwaarden waaraan sociale steun moet voldoen en de gevolgen wanneer niet aan deze voorwaarden wordt voldaan. Voor de praktijk en beleid zijn veel nuttige richtlijnen uit dit boek af te leiden.

Myrra Vernooij-Dassen

Karin Sanders en Albert Beekes (red.), Tussen socialisatie en keuze. Vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1993, 243 blz.

Tussen socialisatie en keuze vormt de neerslag van het onderwijs zoals dat aan de Universiteit Utrecht wordt aangeboden in het kader van de module 'Vrouwen en mannen in arbeidsorganisaties'. De vormgeving van het boek met leesvragen en (soms uitgebreide) opdrachten onderstreept het karakter van een studieboek. Ook de indeling in acht hoofdstukken, geschreven door in totaal vijf auteurs, is zo gekozen dat het boek zich gemakkelijk in het onderwijs laat inpassen, zeker waar op pagina 17 expliciet wordt vermeld dat '(...) het mogelijk (is) slechts een beperkt aantal hoofdstukken te behandelen (...)'. De hoofdstukken zijn verdeeld over drie compartimenten. Het eerste is beschrijvend van aard ('Stand van zaken'), het tweede beoogt de bestaande situatie te verklaren ('Verklaringen: waarom is het zo?') en het derde stelt de moge-

lijkheid tot verandering centraal ('Beleid: hoe kan het veranderen?').
In het beschrijvende deel wordt door achtereenvolgens Sanders en Tijdens cijfermateriaal gepresenteerd en worden trends beschreven op het terrein van respectievelijk onderwijs en arbeidsmarkt en dat van beloning en loopbanen. Behalve dat een aantal begrippen wat vaag wordt gedefinieerd en het gepresenteerde cijfermateriaal soms flink verouderd is, lijken de auteurs te worstelen met een probleem dat op deze wijze opgezettte bundels kenmerkt, namelijk dat er wel een beschrijving gegeven mag worden, maar dat ten aanzien van de verklaring 'mondje dicht!' als motto geldt; dat hoort immers thuis in deel 2. Vage definities vinden we onder andere op p. 26, waar een onderscheid wordt gemaakt tussen de 'participatiegraad in personen' en 'de mate van participatie' als indicator voor de omvang van de participatie per persoon. Kijken we naar de in combinatie met de toelichting gepresenteerde cijfers dan valt te betwijfelen of een lezer die al niet wist wat bedoeld wordt deze benaderingswijze kan volgen. Ook bij de definitie van 'mannenberoepen' en 'vrouwenberoepen' is enige verheldering op zijn plaats: '(...) soms geldt het criterium dat het beroep voor meer dan 60 procent door vrouwen wordt uitgeoefend, soms geldt 90 procent.' (Ver)oude(rde) data (uit 1979) worden onder andere gepresenteerd ter illustratie van het verschil in beloning tussen voltijd- en deeltijdarbeid. Terwijl het bij stabiele verschijnselen minder storend is als de data van minder recente datum zijn (maar dan nog!), geldt dat bij een verschijnsel als het genoemde wel in hoge mate: recente waarnemingen uit de Arbeidsrekeningen van het CBS laten juist zien dat er geen verschil (meer) bestaat in de bruto uurlonen van voltijdwerkenden en deeltijdwerkers. Sprekend over bruto uurlonen kan worden opgemerkt dat hoofdstuk 2 systematischer zou kunnen worden opgezet door consequent het onderscheid te maken tussen uurlonen, jaarinkomens en levensduurinkomen. Nu worden de begrippen loon en inkomen nogal eens door elkaar gebruikt, hetgeen in elk geval het systematisch werken door studenten niet bevordert. Aardig van hoofdstuk 2 is dat de auteur ook uitlegt hoe je bepaalde problemen kunt onderzoeken. Een uitgebreide opdracht met betrekking tot de toepassing van een functiewaarderingssysteem sluit goed aan bij deze benaderingswijze.
Zoals gezegd, laat het eerste deel zien dat de scheiding tussen beschrijving en verklaring niet altijd gemakkelijk is vol te houden. Enerzijds blijven (verklarings)vragen die mogelijk bij de lezer opkomen onbeantwoord (zo vermeldt p. 39 dat de werkloosheid in de periode 1988-1991 onder mannen sterker gedaald is dan onder vrouwen en de lezer denkt 'Hoe zou dat nu komen?' Verderop is de lezer de vraag al lang weer vergeten en komen de auteurs er evenmin op terug!) of moet noodzakelijkerwijs zonder veel toelichting een stelling worden geponeerd (p. 43: 'Er zijn minder vrouwenberoepen dan mannenberoepen en dat maakt vrouwen kwetsbaar'). Anderzijds kunnen de auteurs niet altijd de verleiding weerstaan om toch een aanzet tot verklaring te bieden (bijv. op p. 73 waar het gaat om de verklaring van loopbaanverschillen). Overigens komt met name bij het lezen van dit eerste deel van het boek het overzichtelijke zakenregister goed van pas.
Het deel van de bundel dat handelt over de verklaring van de positie van vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt opent met een breed opgezet hoofdstuk van Duindam over de invloeden die meisjes en jongens ondervinden tijdens het opgroeien, zowel binnen als buiten het gezin. In dit hoofdstuk wordt op duidelijke wijze een schakel gelegd tussen psychologische theorieën en de arbeidsmarkttheorieën zoals die een rol spelen in de economie en de sociologie. Hoofdstuk 4 (van de hand van Beekes) levert binnen de structuur van de bundel de nodige vraagtekens op. Het eerste deel van het hoofdstuk lijkt vooral een uitwerking van de reeds in hoofdstuk 3 geïntroduceerde theorieën. Het empirisch materiaal dat vervolgens wordt gepresenteerd is beschrijvend van aard en had heel goed gepast in het eerste deel, waar de feiten op een rij gezet werden. Inhoudelijk trekt Beekes de interessante conclusie dat weliswaar flinke aantallen mannen en vrouwen kiezen voor verschillende studierichtingen binnen het wetenschappelijk onderwijs, maar dat circa 70 procent van alle mannelijke en vrouwelijke studenten studeert in een

zelfde studierichting. Het laatste deel van dit hoofdstuk somt in (te) kort bestek de theorieën op die kunnen verklaren waarom sekse-segregatie in het onderwijs zich in (minstens zo) sterke mate vertaalt in sekse-segregatie op de arbeidsmarkt. In zegge en schrijve vijf pagina's worden de theorie van het menselijk kapitaal, discriminatietheorieën, theorieën over de gesegmenteerde arbeidsmarkt, de 'crowding'-theorie, Thurows 'job competition'-theorie en de netwerktheorie er doorheen gejaagd. Gelukkig krijgen sommige theorieën nog wat extra aandacht in hoofdstuk 5. In dat hoofdstuk vervolgt Van Doorne-Huiskes met een analyse van verschillen in de posities van mannen en vrouwen binnen organisaties. Meer dan de andere auteurs benadrukt zij het gedragstheoretisch model waarin individuen keuzes maken die, gegeven de restricties die zij ontmoeten, het verwezenlijken van hun doelstellingen dichterbij brengt. Geconcludeerd wordt dat loopbanen vooral gevormd worden via de interactie tussen het gedrag van respectievelijk werkgevers en werknemers. Voor een belangrijk deel gebeurt dat via de band van de organisatiecultuur.

In deel 3 staat het beleid centraal. Beekes en Duindam openen dit deel met een bespreking van het emancipatiebeleid gericht op onderwijs en gezin. Daartoe geven zij eerst een beknopt overzicht van de ontwikkeling van het algemene emancipatiebeleid in Nederland. Het onderwijsemancipatiebeleid ontbeert voldoende geëxpliciteerde doelstellingen. Andere kritiekpunten betreffen het ontbreken van flankerend beleid en onvoldoende aandacht voor het probleem dat emancipatie (vooral) ook een zaak moet zijn van jongens en mannen. De paragraaf die Beekes en Duindam vervolgens aan 'mannenemancipatiebeleid' wijden bevat – naast een overmaat aan citaten – wel weer beschrijvende analyses over de traditionele rolverdeling en opvattingen over de taakverdeling tussen vrouwen en mannen, maar weinig concrete en zeker geen originele beleidsaanbevelingen. In de slotparagraaf van hoofdstuk 6 en in hoofdstuk 7 (Van Doorne-Huiskes) verschuift de aandacht opnieuw naar het algemene emancipatiebeleid. Aan de orde komen onder meer kostwinnersfaciliteiten, de 1990-maatregel, ouderschapsverlof, kinderopvang, beeldvorming, machtsverhoudingen, economische zelfstandigheid, demografische ontwikkelingen, positieve actie, enzovoort. Beekes en Duindam benadrukken daarbij de noodzaak van samenhang in het beleid, terwijl Van Doorne-Huiskes zich concentreert op de aansluiting tussen beleid en het eerder geformuleerde theoretisch kader: als bepaalde restricties/condities resulteren in ongewenst gedrag liggen ook daar de aanknopingspunten voor beleid. Tegen deze achtergrond belicht zij in het bijzonder positieve actie en de herverdeling van onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen. Zo'n herverdeling beïnvloedt niet alleen de feitelijke posities, maar ook de beeldvorming.

Beekes en Sanders nemen aansluitend de slotbeschouwing voor hun rekening, waarin zij de lezer een globale oriëntatie op de toekomst willen bieden. Terecht relateren zij de doelstellingen van het emancipatiebeleid aan andere maatschappelijke doelstellingen, waaronder een rechtvaardige verdeling van inkomen en status. Mede vanuit deze relatie kan het verschil van mening over de doelstellingen en (in nog sterkere mate) de middelen van het emancipatiebeleid worden begrepen. Aansluitend worden ook de door het Centraal Planbureau ontwikkelde scenario's uit 'Scanning the future' en het 'Nationaal ZorgPlan' nog aan de orde gesteld. Behalve dat dit te beknopt gebeurt om de achterliggende problemen en ideeën voldoende uit de verf te laten komen, geldt als belangrijkste bezwaar dat de auteurs in hun conclusie (ongewild) het stereotype beeld bevestigen dat emancipatie vooral tot stand komt in tijden van economische bloei en dus kennelijk vooral geld kost. Elders (Emancipatieraad, 1989; Schippers en Siegers, 1989, 1991) is – consequent doorredenerend binnen het model van doelstellingen en restricties – al herhaaldelijk aangetoond hoe emancipatie als middel per saldo een positieve bijdrage aan de welvaart kan leveren.

Concluderend kan worden gesteld dat – hoewel bij een eventuele volgende druk nog verschillende verbeteringen mogelijk zijn (en het verder uitwerken van de onderscheiden arbeidsmarkttheorieën daarbij de hoogste prioriteit zou dienen te krijgen) – de restricties voortvloeiend uit de tekortkomingen niet zodanig zijn dat het op

pagina 17 gestelde doel van het boek ('Bewerkstelligen') dat de lezer na bestudering op de hoogte is van de belangrijkste ontwikkelingen, de oorzaken en de interventiemogelijkheden op het gebied van verschillen tussen vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt en in arbeidsorganisaties.') niet gerealiseerd kan worden.

J.J. Schippers

Literatuur

Emancipatieraad (1989). *Emancipatiebeleid in macro-economisch perspectief.* Den Haag.

Schippers, J.J. & Siegers, J.J. (1989). *Beloning, loopbanen en segregatie.* Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Schippers, J.J. & Siegers, J.J. (1991). Demografie en arbeidsmarkt: gevolgen van ontgroening en vergrijzing. *Tijdschrift voor Politieke Economie, 14*, 1, 9-29.